

THE RITUAL OF "MAKING A MONK" IN EASTERN GEORGIA

„ბერად დაყენების“ რიტუალი აღმოსავლეთ საქართველოში

MARIAM KOBERIDZE

Doctor of Philology, Professor of Gori State University,
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia,
+995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

Abstract.

The rich and multifaceted material preserved in people's lives for centuries, collected with the appropriate method and studied with a critical approach, is a valuable source for clarifying the key issues of history, ethnography and linguistics.

In the present work, based on the analysis of ethnographic materials and scientific literature, the custom of "monkization" in Eastern Georgia is studied.

Monk is a polysemantic word in Georgian. Monk - 1. Church person; 2. an old person; 3. New born baby. In Pshav, Khevsureti and Tusheti, the building where Elders lived was called Sabero.

Childless husband and wife, or those who had children, but died or were often sick, would say to the local church: "But save us a child and I will bring him to your door as a monk."

As a sign of ordination, children grew their hair, dressed in white robes and left for a certain period at the door of the church. A coin wrapped in a white cloth was hung on his arm, which he carried until it expired. Monks served the church. After the appointed time, the hair was cut and left in the church together with the white robe.

In the ethnographic materials recorded by Aleksandre Khakhanashvili in Tusheti, the term "Monks of the Year" is confirmed. "Monks of the year" were men who were relatives of the deceased, who wore beards as a sign of mourning.

The tradition of "making a monk" spread in Eastern Georgia has a Christian meaning, and its study and understanding in a new way is important in relation to modernity.

Key words: Eastern Georgia; monasticism; monks of the year; ethnographic materials; spiritual culture; traditions.

მარიამ კობერიძე

ფილოლოგიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი,
საქართველო, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53, 1400,
+995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

აბსტრაქტი.

საუკუნეების მანძილზე ხალხის ყოფაში შემონახული მდიდარი და მრავალმხრივი მასალა სათანადო მეთოდით შეგროვილი და კრიტიკული მიდგომით შესწავლილი წარმოადგენს ძვირფას წყაროს ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ენათმეცნიერების საკვანძო საკითხების გასარკვევად.

წინამდებარე ნაშრომში ეთნოგრაფიული მასალებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის ანალიზის საფუძველზე შესწავლილია „ბერად დაყენების“ წეს-ჩვეულება აღმოსავლეთ საქართველოში.

ბერი პოლისემანტიკური სიტყვაა ქართულში. ბერი - 1. საეკლესიო პირი; 2. მოხუცი ადამიანი; 3. ახლად დაბადებული ბავშვი. ფშავში, ხევსურეთსა და თუშეთში ხევისბერთა სამყოფელ შენობას საბერო ეწოდებოდა.

უშვილო ცოლ-ქმარი, ან ისინი ვისაც შვილები უჩნდებოდათ, მაგრამ ელუპებოდათ ან ხშირად უხდებოდათ ავად, შეუთქვამდნენ ადგილობრივ ეკლესიას: „ოღონდ შვილი გადაგვირჩინე და შენს კარზე ბერად მოვიყვანთ“. ბერად დაყენების ნიშნად ბავშვებს უზრდიდნენ თმას, მოსავდნენ თეთრ სამოსელში და ტოვებდნენ გარკვეული ვადით ეკლესიის კარზე. მას ხელზე ჩამოჰკიდებდნენ თეთრ ქსოვილში გახვეულ მონეტას, რომელსაც ვადის გასვლამდე ატარებდა. ბერები ეკლესიას ემსახურებოდნენ. დათქმული ვადის გასვლის შემდეგ თმას აჭრიდნენ და თეთრ სამოსელთან ერთად ტოვებდნენ ეკლესიაში.

ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ თუშეთში ჩაწერილ ეთნოგრაფიულ მასალებში დასტუდება ტერმინი „წლის ბერები“. „წლის ბერებს“ უწოდებდნენ მიცვალებულის ნათესავ მამაკაცებს, რომლებიც გლოვის ნიშნად წლამდე ატარებდნენ წვერს.

აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული „ბერად დაყენების“ ტრადიციას ქრისტიანული დატვირთვა აქვს და მისი შესწავლა, ახლებურად გააზრება მნიშვნელოვანია თანამედროვეობასთან მიმართებაში.

საკვანძო სიტყვები: აღმოსავლეთ საქართველო; ბერად დაყენება; წლის ბერები; ეთნოგრაფიული მასალები; სულიერი კულტურა; ტრადიციები.

შესავალი.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთისა და ბარის მოსახლეობაში საუკუნეების მანძილზე შემონახული მდიდარი და მრავალმხრივი სულიერი კულტურის ნიმუშების გამოვლენასა და კრიტიკული მიდგომით შესწავლას განსაკუთრებული ღირებულება აქვს ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ენათმეცნიერების საკვანძო საკითხების გასარკვევად. ამგვარი შესწავლის საფუძველზე ქართველი ეთნოგრაფების მიერ არაერთი საინტერესო და მნიშვნელოვანი ნაშრომები მიემდვნა ხალხური საკულტო ძეგლების აღნუსხვას, მთისა და ბარის კულტურისათვის დამახასიათებელი საერთო და სპეციფიკური ნიშნების დადგენასა და იმის გარკვევას, თუ რა როლი შეასრულა და რა წვლილი მიუძღვის თითოეულ მათგანს საერთო ქართული კულტურის შექმნასა და განვითარებაში.

მეთოდი. სამეცნიერო ნაშრომზე მუშაობისას გამოყენებულია: აღწერითი და ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი. კვლევის მიზნებიდან გამომდინარე საკვლევი საკითხის ქრონოლოგიური შესწავლისათვის ასევე გამოყენებული იქნა: ინდუქცია, დედუქცია, სინქრონიული და დიაქრონიული ანალიზი.

შედეგები. წინამდებარე სტატიაში ქრონოლოგიურად თანამედროვეობასთან მიმართებაში შესწავლილია საუკუნეების განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოს მთასა და ბარში გავრცელებული „ბერად დაყენების“ ტრადიცია; გაანალიზებულია ქართველი ეთნოგრაფებისა და დიალექტოლოგების მიერ ჩაწერილი ხალხის ყოფა-ცხოვრების ამსახველი მასალები და საკითხთან დაკავშირებული სამეცნიერო ნაშრომები. საანალიზოდ გამოყენებული გვაქვს ჩვენ მიერ შიდა ქართლში მოპოვებული მასალებიც. კვლევის

შედეგად გაირკვა, რომ შვილიანობა-უშვილობის, ჯანმრთელობა-ავადმყოფობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული იყო ვაჟის „ბერად დაყენება“ (ქართლში), „ბერად შეყენება“// „კურეტად დაყენება“ (კახეთში), „ბერად მიზარება“ (აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში). გლოვის აღმნიშვნელად დასტურდებოდა „წლის ბერები“ (თუშეთში); გამოიკვეთა, აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ „ბერად დაყენების“ ტრადიციას ქრისტიანული დატვირთვა აქვს და მისი შესწავლა, ახლებურად გააზრება მნიშვნელოვანია თანამედროვეობასთან მიმართებაში.

დისკუსია

ბერი პოლისემანტიკური სიტყვაა. ქართულში გვხვდება მასთან დაკავშირებული ტერმინები და განმარტებები. ბერი - ხანში შესული - მრავალი კაცი. ბებერი, ბერობა, დააბერა, დედაბერი, კაცი, ჳევის-ბერი (ორბელიანი, 1991, გვ. 102). ბერ-ი (ბერისა) 1. ბებერი, მოხუცებული, დიდი ხნის (ადამიანი)// საერთოდ, დიდი ხნისა, ბებერი (რამ); 2. საეკლესიო ძმობის წევრი, რომელსაც მონასტერში ასკეტური ცხოვრების აღქმა აქვს დადებული//ბერად აღიკვეცება, ბერად აღკვეცილი (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 2008, გვ. 996). ქართლში ახლად დაბადებულ ბავშვს წლამდე ბერი ეწოდებოდა (ბარდაველიძე, 1947, გვ. 5-65).

სპეციალურ ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ბერი თავდაპირველად აღნიშნავდა ჩვილს (Mapp, 1935, 351-355; სურგულაძე, 1989, გვ.40,41; აბაკელია, 1997, გვ. 24-25). ივანე ჯავახიშვილის მოსაზრებით, „ჰასაკი სამ უმთავრეს წლოვანებას შეიცავდა, რომელთაც ემახდნენ ხოლმე „ჭაბუკს“, „შუა კაცს“ და „ბერს“ (ჯავახიშვილი, 1928, გვ. 366).

ჯვარ-ხატები ეწოდება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სათემო ღვთაებებს-ღვთისშვილებსა და ამ ღვთაებების ადგილობრივ საზოგადოებრივ - რელიგიურ ცენტრებს. ამ კატეგორიის ძეგლებს განეკუთვნებიან ლაშარის ჯვარი, თამარის ხატი, გუდანის ჯვარი, ხანმატის ჯვარი და სხვა. ამ სახის ძეგლები უმთავრესად გადარჩენილია ხევსურეთში, ფშავსა და თუშეთში, ხოლო შედარებით მცირე რაოდენობით გვხვდება მთიულეთ-გუდამაყარსა და ხევში. ლაშარის წმინდა გიორგი იყო არა მარტო ფშავის სალოცავი, არამედ მას ევედრებოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მთიელებიც, ბარიდან ამოსული ქართველებიც და არაქართველი ტომებიც (ბარდაველიძე, 1974, გვ. 5).

ჯვარსა და ხატს ფართო მნიშვნელობა მოუპოვებია მთაში და დიდი როლი დაკისრებია ხალხური რელიგიის სფეროში. ჯვარი და ხატი, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში სინონიმებია, აღნიშნავდნენ როგორც ამა თუ იმ ტომისა და თემის მფარველ და ბატონ-პატრონ ღვთისშვილებს, ისე ამ ღვთისშვილის მიწიერ საბრძანისს. ამ პოლისემანტიკურ ცნებებს, სხვა მნიშვნელობაც აქვთ. ბევრს, სათემო თუ სასოფლო ხატების გარდა, მაღალ მთის წვერზე, სოფლიდან დიდი მანძილის სიშორეზე, გაჩნდა პატარა ნიშები. ეს ნაგებობები მათი დანიშნულების თვალსაზრისით სამგვარია: საზოგადოებრივ-საკულტო, ბ) სამეურნეო და გ) დროებითი სადგომ-საცხოვრებელი შენობები (ბარდაველიძე, 1974, გვ. 5).

საზოგადოებრივ - საკულტო ნაგებობას განეკუთვნება **დარბაზი** ანუ **საბერო**-ხევისბერთა სამყოფელი. ფშავში ვ. ბარდაველიძის ხელმძღვანელობით ჩატარებულმა ექსპედიციამ დააფიქსირა ისეთი **საბერო**, რომელიც წარმოადგენს ე. წ. ტამარს ანტეშში. ეს საბერო გრძელი მართლკუთხა ფორმის ფიქალი ქვისაგან მშრალი წყობით ნაგები შენობაა, რომელიც ორიენტირებულია სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო -აღმოსავლეთისაკენ.

საბეროს გრძივი კედლები წინაა წამოწეული (ანტები) და სამხრეთ-დასავლეთის მხარეს ქმნიან შენობის წინგარდას (პორტიკი). წინგარდის კიდეზე თავისუფლად დგას (სადირის ქვაზე შეყენებული) ხის ორი სვეტი. შენობა წარმოდგენილია ორი განსხვავებული ფორმის სახურავით. ცენტრალურ ნაგებობას, საკუთრივ საბეროს აქვს ბრტყელი ჭერი და ყარტით დაფარებული ორქანობიანი სახურავი; ხოლო წინგარდას კრამიტის ცალფერდა სახურავი, რომელიც დამრეცია ფასადის მხარეს აქ სვეტის საყბეურებში ჩამჯდარ კოჭს ემყარება. ტაძარი წარმოშობილი ჩანს ქართულ ნიადაგზე, რამდენადაც თავისი ფესვებით იგი უნდა უკავშირდებოდეს უძველესი ფორმის მეგარონს (ბარდაველიძე, 1974, გვ.16), რომელიც აღმოჩენილია არქეოლოგიური გათხრების დროს ურბნისში ქვარცხელების ნამოსახლარზე და თარიღდება ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისით, კერძოდ, მისი პირველი ნახევრით (ჯავახიშვილი, ლლონტი, 1962, გვ. 58-64).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ფშავ - ხევსურეთში) გამოვლენილია და შესწავლილია ერთი რიგი წესებისა, რომელთა ჯვარ-ხატში თანამიმდევრობით შესრულების შემდეგ ახალგაზრდა მამაკაცი (15-16 წლის) თემის სრულუფლებიანი წევრი ხდებოდა. ეს წესებია: **განათვლა, მიბარება, საჯელოში ჩადგომა და ზღრუბლის დალაგვა**. დაბადებიდან 1-3 წლის ასაკში ბავშვს ჯვარ-ხატში უხდიდნენ განათვლისა და მიბარების წესებს. ყოველივე ამ წესთაგანის შესრულება ოჯახისაგან ხარჯის გაღებასთან იყო დაკავშირებული. ამ ხარჯს ზღვენი ეწოდებოდა და ორი საკლავით იყო განსაზღვრული. მისაბარებლად ჭედილას სწირავდნენ მსხვერპლად, გასანათლავად-ბატკანს. საჭირო იყო აგრეთვე პურები, სანთლები, ლუდი და არაყი (ერიაშვილი, 1987, გვ. 118,119).

გამოთქმული ვარაუდის საფუძველზე, **ბერი** ერთ-ერთი თავდაპირველი მნიშვნელობით ასაკით უფროსის (და არა ასაკით ყველაზე უფროსის-მოხუცის) ზოგადღმნიშვნელი ტერმინი უნდა ყოფილიყო, რის ნიადაგზეც შემდეგ თანდათან უნდა განვითარებულიყო ბერის, როგორც უფლებრივად უფროსის მნიშვნელობა. ბერი უნდა რქმეოდა ასაკით უფროსს, მწიფე ასაკის მამაკაცს (ერიაშვილი, 1987, გვ. 124).

მოხევეთა რწმენით, სალოცავი უფროს ვაჟს ამიზეხებს და ამიტომ მას **ბერადაც შეაყენებდნენ**. ამის გამო სამ წლამდე თმას არ აჭრიდნენ. ივანობის დღესასწაულზე ბერად შეყენებული ვაჟი სალოცავში მიჰყავდათ, ხელში კელაპტარს დააჭერინებდნენ და სალოცავს შეეხვეწებოდნენ: „თავის სწორი კელაპტარი, თავის სწორი არკამელი, ბერად იყვის სამი წელი შენს აღმანზეო (ლუდუშაური, 2011, გვ. 5).

ხევსურეთში ვაჟიშვილის ჯვარში „**მიბარება**“ აუცილებელი წესი იყო და ძირითადად დიდ დღეობებზე ასრულებდნენ. „ბავშვის ჯვარში „მიბარების“ („მისამბარეოს“) წესსაც დაახლოებით ერთი წლის ასაკის ბავშვის მიმართ ასრულებდნენ. ასაკი მერყეობდა ერთიდან სამ წლამდე. „**მიბარება**“ ჯვარში ვაჟისაც იცოდნენ და ქალისაც. თუმცა სათემო სალოცავებში მხოლოდ ვაჟებს აბრებდნენ, ქალებს კი - ხახმატის ჯვარში“ (ერიაშვილი, 1982: 61).

სტეფანწმინდიდან დარიალის მიმართულებით, ნათლისმცემლის ნიშის ჩრდილო-აღმოსავლეთით კვირიკეს კლდეში შემორჩენილია ეკლესიის ნანგრევია, რომელსაც პატარა შესასვლელი კარი აქვს და შიგნით გაჯით არის შელესილი. ადრე მოხატული იყო, კედლის მხატვრობა უკვე წაშლილია. საინტერესოა სალოცავის დანიშნულება. როცა ბავშვი სახადს მოიხდიდა, პირველად აქ ალოცებდნენ საკლავით და ღამის თევით. სახადისაგან თუ ბავშვს თვალი ასტკივდებოდა ან მას თვალზე თეთრი გადაეკვრებოდა, მაშინ ნათლისმცემლის ხატს წითელ მამალს შეუთქვამდნენ და მამალს კვირიას ეკლესიაში აიყვანდნენ (მაკალათია, 1934,

გვ. 244). კვირიას თვალის სისაღეს შესთხოვდნენ და სახადიანთა მფარველად მიიჩნევდნენ (მინდაძე, 2013, გვ. 238).

ს. მაკალათიას მასალების მიხედვით, ხევში ქალების დამოკიდებულებას სალოცავისადმი. თუ შეთქმული ჰქონდა, ზოგი ქალი ყელზე მავთულზე ასხმულ ფიქალის სამ ქვას ჩამოიკიდებდა. სალოცავს ქალები მუხლებზე მდგომი შემოუვლიდნენ, ხელში ანთებული სანთლებით(მაკალათია, 1934, გვ. 245).

ხევის ზოგიერთი რელიგიური დღესასწაულები, რიტუალები და წეს-ჩვეულებები დღემდე „წარმართობის“ საბურველშია გახვეული, გახალხურებულია. ამავდროულად. დღესასწაულებთან დაკავშირებული რიტუალები სიღრმისეულად ქრისტიანულია, რასაც კვლევის პროცესში ეთნოგრაფიული მასალები ცხადყოფენ. ღმერთის განდიდება და ლოცვით პატივის მიგება საგრძნობლად მყარია. სადღესასწაულო რიტუალები ხელს უწყობენ წარსული ცოდნის შენახვას საზოგადოებრივ მეხსიერებაში (ბიწაძე, 2015, გვ. 94-95)

ხევის ტოპონიმიკაში ბევრია კვირიას კომპ-სალოცავები და ამავე სახელწოდების სახნავ-სათიბები (ითონიშვილი, 1971, გვ. 15-91).

კვირიას სალოცავები ფუნქციურად სხვადასხვა დანიშნულებისაა და სხვადასხვა სახელწოდებას ატარებენ. კვირია აგრალური სალოცავია და ნაყოფიერებასთან დაკავშირებულ სახნავს, სათესსა და ტყეს უკავშირდება. ვინმეს თუ თვალი ასტკივდებოდა, კვირიას თვალის სისაღეს შესთხოვდა და ყელზე ფიქალის ტარებას შეუთქვამდა. როცა ადამიანი განიკურნებოდა, დეკანოზი შეხვეწილს დაამწყალობნებდა, ქვას შეხსნიდა და მას კვირიას ნიშში შედებდა. ხევში კვირელთისშვილი ქალებისა და ბავშვების მფარველად მიიჩნეოდა, მას გამრავლებასა და ნაყოფიერებას შესთხოვდნენ. დღეისათვის კვირიეს სალოცავი მნიშვნელოვნადაა დაზიანებული და მიუვალა. დღემდე მოხვევები კვირე ღვთისშვილის ძველ და საპატიო სალოცავს აღდგომიდან მესამე კვირას სანთლებს, ქაღებს და საღვთო საკლავს სწირავენ. დეკანოზი საღვთო საკლავს ანთებული სანთლის ალით მარჯვენა ყურს შეუტრუსავს, მარჯვენა მხარზე წამოაქცევს და დაკლავს. მამაკაცები ღვინით სავსე კოკოშაით დაილოცებიან. დიასახლისები და ახალი პატარძლები სუფრის გაშლას შეუდგებიან (ბიწაძე, 2015, გვ. 95).

კვირია-მაცხოვარს ნაყოფიერებისა და კეთილდღეობის მომტანად მიიჩნევენ. სადღესასწაულო ტრადიციის წამყვანი რიტუალები სალოცავის მოლოცვა და საღვთოს გადახდაა. კვირიეს ხატები ხევში გავრცელებულია. დღეობაზე ბავშვის ბერად შეყენების წესი გვიანობამდე იყო დაცული (ბიწაძე, 2015, გვ. 139-140).

ქრისტიანული თვალსაზრისით, ბერობა სიკვდილთან არის გაიგივებული, რადგან ბერი ამქვეყნიური ცხოვრებისათვის კვდება. მოხეურ სალოცავში ვაჟის ბერად დაყენება, საეკლესიო -სადღესასწაულო პრაქტიკაში უსისხლო მსხვერპლის შეწირვაა. კვირიეს სალოცავში დეკანოზი მამალს დაკლავდა, მოლოცველს შანას შეხსნიდა და სალოცავის ნიშში შედებდა. შესაწირი უნიშნო ცხვარი მიჰყავდათ და თეთრი ან წითელი დროშა მიჰქონდათ. სალოცავში დროშის ნაცვლად ხელნაკეთი დედოფლებიც მიჰქონდათ. კვირიას სალოცავთან მხოლოდ მოხუცებსა და პატარა გოგონებს უშვებდნენ. სალოცავში მთელი ხევი მიდიოდა და დღესასწაული სამი დღე გრძელდებოდა. დღესასწაულზე ქალები თეთრი ტანსაცმლით იმოსებოდნენ, ზოგიერთი თავზე დიდ ქვას დაიდებდა და ფეხშიშველი სალოცავისაკენ მიდიოდა. დღესასწაული სამი დღე გრძელდებოდა (მაკალათია, 1934, გვ. 244).

ბავშვებისადმი განსაკუთრებული მფარველობის ზემოაღნიშნულ ფაქტს მოხეური ზეპირსიტყვიერებაც ადასტურებს: „თარანგელოზის სახეო, გუშინდელიზად გნახეო, ხელში გეჭირა ყმაწვილი, კარგათ ვერ დაგინახეო“ (კობაიძე, 2012, გვ. 22).

თუშეთში გავრცელებული იყო ტრადიცია - შვილისათვის ხატის გამოთხოვის სამაგიეროდ ღორის ხორცის არ მიღების პირობა. ოჯახს თორმეტი წელი შვილი არ უჩნდებოდა, მეთორმეტე წელს მეუღლემ ქალი თავის სალოცავში-თუშეთის სოფელ ჰელოს ნათლისმცემლის სახელობის ნიშთან წაიყვანა. იმ ქალმა სალოცავს შეუთქვა, რომ ღორის ხორცს არ შეჭამდა. ისე მოკვდა, რომ მართლაც არ შეჭამა. დედის შემდეგ არც შვილმა შეჭამა ღორის ხორცი შვილების დაცვის მიზნით (აზიკური, 1984, გ. 80).

ოჯახი თუშეთში ბავშვის შესანარჩუნებლად ხატს აღუთქვამდა პირობას ვაჟიშვილს შუა ადგილას თმას არ მოაჭრიდნენ და დათქმულ დრომდე ასეთი ბავშვი „ხატისად თმანაშვებად ითვლებოდა“. თუშეთის „ხატისად თმანაშვები“ იგივე შინაარსისაა, რაც „ბერად შეყენება“, „ხატში მიბარება“, „ყმედ გახდომა“ ქართლ-კახეთში, „საწულეობო“ კი მთიულურ-გუდამაყარსა და ხევში (ბარდაველიძე, 1949, გვ.145; მაჭავარიანი, 1957, გვ. 261).

აჭარაში გავრცელებული იყო საინტერესო ტრადიცია შვილიანობასთან დაკავშირებით. ქალს რომ შვილი შერჩენოდა, გაზრდოდა, ახალდაბადებულ ბავშვს პირობით გააშვილებდნენ. მშვილებელი ბავშვს „იყიდდა“ - განსაზღვრულ თანხას გადაიხდიდა. ბავშვის დედად შერჩეული „ბალანადაუკლებელი“- მრავალშვილიანი ბედნიერი ქალი ბავშვს უბეში ამეიდრენდა, ამეივლებდა“ (ნოღაიძელი, 2007, გვ. 22).

აღ. ხახანაშვილმა სათანადო ადგილი დაუთმო მთიელთა გლოვის წესების აღწერას. ქმრის დამარხვის დროს ცოლი დამალულია. მამის სიკვდილზე ქალი არ დაიმალება. მიცვალებულის ნათესავები შავებით იმოსებიან, ქალები თმას იშლიან, კაცები წვერსა და თმას იყენებენ ხანდახან წლამდე. ამიტომ ხალხი იმათ უწოდებს „წლის ბერებს“ (ხახანაშვილი, 1888, გვ. 2-3; კობერიძე, 2022, გვ. 287).

მთიანეთის გარდა, ტერმინი **ბერი** დამოწმებულია ბარის რაიონების ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც. ქართლში „ბერად დაყენების“ და კახეთში ბავშვის „ბერად შეყენების“ წესები ოდინდელი სოციალურ-რელიგიური ფუნქციით ფშავ-ხევსურეთში დამოწმებული ბავშვის „მიბარების“ წესების ანალოგიურად არის მიჩნეული (ერიაშვილი, 1982, გვ. 147-150).

აღწერილ წეს-ჩვეულებებში ბავშვის მოწყვეტა ოჯახიდან (რაც ტოლფასია მისი საზოგადოებიდან გამოყოფისა), მისი მოთავსება არსებული სამყაროს მიღმა, მისი იქ ყოფნის პერიოდი, რომელიც შეიძლება რამდენიმე დღიდან დაწყებული, რამდენიმე წლამდე გრძელდებოდა და მისი დაბრუნება ახალ სტატუსში ან საზოგადოების ახალ ქვეჯგუფში, საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ „კურეტად“ ან „ბერად“ დაყენება წარმოადგენდა შესაწირავ წეს-ჩვეულებებს, რომელნიც ატარებდნენ ინიციალური სიმბოლიკის ნიშნებს (აბაკელია, 1997, გვ. 25-26).

ჯვარ-ხატების მსახურთა შორის ქადაგი ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო პირია. მისი ძირითადი ფუნქცია იყო: ა) შუამავლობა ხალხსა და ღვთისმშობელს შორის; ბ) მომავლის წინასწარმეტყველება (ავადმყოფობა, სიკვდილიანობა, ლაშქრობა, „ჭრა-ჭრილობა, ამინდი, მოსავლიანობა და სხვ.); გ) ხატის მსახურთა არჩევა; დ) სახატო საქმეების მოწესრიგება (მამულების შემოკვიდრება, ხატის მოძრავი ქონების გაზრდა და ა.შ.); ე) საზოგადოებრივი ცხოვრების მნიშვნელოვანი საკითხების გადაწყვეტა (სალაშქროდ წასვლის ორგანიზაცია,

ჭრა-ჭრილობისა და თავ-მეთავეობის საქმის მოწესრიგება, რჯულის წესების ჩამოყალიბებასა და დადგენაში მონაწილეობა და სხვ.) (ოჩიაური, 1954, გ. 146).

მთიანეთის გარდა, ტერმინი ბერი დამოწმებულია ბარის რაიონების ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც. ქართლში „ბერად დაყენების“ და კახეთში ბავშვის „ბერად შეყენების“ წესები ოდინდელი სოციალურ-რელიგიური ფუნქციით ფშავ-ხევსურეთში დამოწმებული ბავშვის „მიბარების“ წესების ანალოგიურად მოჩანს (ერიაშვილი, 1982, გვ. 147-150).

1972 წლის ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დროს (ხელმძღვანელი ისტ. მეცნ. კანდიდატი ლ.ფრუიძე) ჩაწერილი მასალების საფუძველზე ჟ.ერიაშვილი მიუთითებს, რომ „ბერად დაყენების“ წესის გავრცელების უკიდურესი დასავლეთი საზღვარი არის ხაშურის რაიონი და მისი მიმდებარე სოფლები. რადგან ექსპედიციას უხდებოდა როგორც ქართლის, ასევე იმერეთისა და იმერეთ-ქართლის საზღვრის სოფლებში, ამდენად წესის გავრცელების მიხედვით გამოყოფილია სოფლების სამი ჯგუფი: ა) ქართლის სოფლები, სადაც აღნიშნული წესია გავრცელებული; ბ) იმერეთ-ქართლის საზღვრის სოფლები, სადაც ხან გვხვდება და ხან არა იგი; გ) იმერეთის სოფლები, სადაც „ბერად დაყენების“ წესი არ არის გავრცელებული (ერიაშვილი, 1972, გვ. 147-150; ერიაშვილი, 1987, გვ. 125,126).

„ბერად დაყენების“ წეს-ჩვეულება ფიქსირდება ქართლური დიალექტის სალექსიკონო მასალებშიც, რომლის მიხედვითაც ბერი ძველი ჩვეულებით ხატისათვის შეთქმული ბავშვია, რომელსაც გარკვეული დროის განმავლობაში თმას არ შეუკრეჭდნენ. „ბავშვი რო ავადმყოფობდა ხომე, ხატს შეუთქვამდნენ, ამდენხან ბერად ვამყოფებთო, თმას მოუზღიო, შენ კარებზე მოვიყვანო და მერე შევჭრითო“ (ბროწლეთი) (მესხიშვილი, 2006, გვ. 75).

ამავე ლექსიკონში დასტურდება ტერმინი - ბერზვარა, რომელსაც ძველი ჩვეულებით, ხატისათვის შეთქმულ საკლავს უწოდებდნენ. „რამეს რო შესთხოვდნენ რაცხა, შეუთქვამდნენ შესაწირავსა, დააყენებდნენ ბერზვარას, მოზვერს ან დეკეულს“ (ერედვი)(მესხიშვილი, 2006, გვ. 75,76).

ჩვენ მიერ მოძიებული მასალებით, დღესაც ხდება ხატისათვის საკლავის- ზვარას დაყენება და გაზრდა. ფრონეს ხეობაში უშვილო ცოლ-ქმარი ან ოჯახი, რომელსაც ვაჟი არ ჰყავდა, დირბის ღვთისმშობლის ტაძრის „მიდგომილი ღვთისმშობლის ხატს“ შეუთქვამდნენ ნანატრი შვილის „ბერად დაყენებას“.

ეთნოგრაფიული მასალებიდან ცნობილია, რომ სოფელ ანაგის წმინდა მთავარანგელოზის ეკლესიაში, როგორც ვაჟების მფარველი ანგელოზისა, ბერად ანუ კურეტად შაყენების საკრალური წესი ჰქონდათ (აბაკელია, 1997, გვ. 22). ბერად შაყენება 15 წლის ასაკამდე იყო დასაშვები (ითონიშვილი, 2015, გვ. 214).

განსაკუთრებით საინტერესოა ხარი დღეობათა კალენდარის საზაფხულო ციკლში, კერძოდ ბერიკობასა და ყენობაში, მაგრამ ამ საკითხს უშუალოდ უკავშირდება კურატად და ბერად დაყენების წესები, ორიოდ სიტყვით შევჩერდებით მათზე:

აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში, კერძოდ, კახეთში, მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში დამოწმებულია ჩვეულება, რომლის მიხედვით უშვილო ცოლ-ქმარი, ან ისინი, ვისაც შვილები უჩნდებოდათ, მაგრამ ელუპებოდათ ან ხშირად უხდებოდათ ავად,

შეუთქვამდნენ თავის ბავშვს (ან მომავალ ბავშვს), უპირატესად პირმშოს, რომელიმე ადგილობრივ ეკლესიას, რომლის მრევლსაც ისინი შეადგენდნენ: „ოღონდ შვილი შეგვარჩინე, გადაგვირჩინე და შენს კარზე მოვიყვანო კურატადო“. შეთქმა შემდეგნაირად ხდებოდა: ბავშვი ავად რომ გახდებოდა, მშობლები კრიზისის თავიდან ასაცილებლად რჩევისათვის მიმართავდნენ მკითხავს (რომლებიც ხატის მონები იყვნენ). იგი, ჩვეულებრივ, მშობლებს ურჩევდა „კურეტად“ დაეყენებინათ ბავშვი ამა თუ იმ წმინდანის სახელობის ეკლესიაში. ამ თვალსაზრისით, კახეთში ყველაზე ძლიერი და სახელგანთქმული იყო ანაგის მთავარანგელოზის ეკლესია.

მშობლები, ჩვეულებრივ უჯერებდნენ მკითხავს, რაც გამოიხატებოდა ბავშვის აღქმაში, რომელიმე ეკლესიის კარზე. აღთქმულის ასრულება ბავშვის გამოჯანმრთელებისთანავე უნდა განხორციელებულიყო.

ანაგის მთავარანგელოზის ეკლესია კახეთში (უფრო ზუსტად , ქიზიყში) ერთადერთი ეკლესიაა, გ. ჩურსინის მიხედვით, სადაც კურატად/კურეტად დაყენებული ბავშვები ცხოვრობდნენ ეკლესიასთან სახელდახელოდ მიშენებულ სენაკებში. ამ წმინდა ადგილას მთელი კახეთიდან მოჰყავდათ „კურეტად შეთქმული“ ბავშვები მთავარანგელოზის ხატობაზე, ე.ი. 8 ნოემბერს, როდესაც იქ კახეთის მთელი მოსახლეობა იკრიბებოდა შესაწირავებით მთავარანგელოზთა თაყვანსაცემად (Чутсин, 1905, стр. 25).

ამ წმინდა ადგილას მთელი კახეთიდან მოჰყავდათ „კურეტად შეთქმული“ ბავშვები მთავარანგელოზის ხატობაზე. ეს ხდებოდა 8 ნოემბერს, როდესაც იქ კახეთის მთელი მოსახლეობა იკრიბებოდა შესაწირავებით მთავარანგელოზთა თაყვანისცემად.

როგორც გ. ჩურსინის აღწერილობიდან ვგებულობთ, მთელი მიმდებარე ხევი ამ დროს ნამდვილ ბანაკად იქცეოდა: ყველგან იშლებოდა კარვები, კეთდებოდა ფარდულები, მოდიოდნენ ურმებით, მოჰყავდათ ხარები, კამეჩები, ცხვრები; მოდიოდნენ ცხენებით; ყველგან შესაწირავებით მოსული სადღესასწაულოდ განწყობილი ხალხი შეკრებილიო; ამავე დროს მოჰყავდათ კურატად დასაყენებელი ბავშვები, რომელთა რიცხვი ამ დღეს, შესაძლოა ოცისათვის მიეღწია (Чутсин, 1905, стр. 25).

კურეტად დაყენების ნიშნად ბავშვებს უზრდიდნენ თმებს, მოსავდნენ თეთრ სამოსელში და ტოვებდნენ გარკვეული ვადით ეკლესიის კარზე. მთავარანგელოზისადმი შეწირული „კურეტები“ ემსახურებოდნენ ეკლესიას, ასრულებდნენ მსუბუქ სამუშაოს. მსახურება გამოიხატებოდა იმით, რომ ისინი გვიდნენ ეკლესიის ეზოს, ტყეში აგროვებდნენ ფიჩხს. დათქმული ვადის გასვლის შემდეგ (რომელიც შეიძლება გაგრძელებულიყო ერთი კვირიდან ორ წლამდე), ეკლესიის მსახური შეაჭრიდა მას თმებს და თეთრ სამოსთან ერთად ტოვებდა ეკლესიაში(Чутсин, 1905, стр. 25).

ყოველივე ამის შემდეგ, ბავშვებს ამგზავრებდნენ სახლში. ზოგი მათგანი ნათელმხილველისა და გრძნეულის თვისებებს იძენდა, სწეულთა მკურნალობას იწყებდა (აბაკელია, 1997, გვ. 77).

ბავშვის ეკლესიაში დატოვების გარდა სხვა ალტერნატივაც არსებობდა. მას ხელზე ჩამოჰკიდებდნენ თეთრ ქსოვილში გახვეულ ვერცხლის მონეტას, რომელსაც იგი ვადის გასვლამდე ატარებდა. დათქმულ დღეს იგი მიჰყავდათ ეკლესიაში. იქ ეკლესიის მსახური

მაკრატლით ჭრიდა მონეტას, შეთქმული ბავშვის კისრიდან მოხსნიდნენ ყელზე შემოხვეულ თეთრ ნაჭერს, რომელსაც შეჭრილ თმებთან ერთად ტოვებდნენ (აბაკელია, 1997, გვ. 77).

ამ ჩვეულებაში ყველაზე უცნაურ და ამავე დროს ყველაზე საინტერესო ფაქტებისათვის კურატების დარქმევა წარმოადგენს. სიტყვა კურატი/ კურეტი მომდინარეობს კურო-დან და აღნიშნავს დაუკოდავ ხარს, ბუღას საქართველოში კურატი/ კურეტი (მცირე ასაკოვანი ხარის მნიშვნელობით) საუკეთესო სამსხვერპლო ცხოველად თვლებოდა, რომელსაც გასაჭირში ჩავარდნილი ადამიანი ამა თუ იმ წმინდანს შესწირავდა. სანამ ზემოთ აღწერილი მასალის ანალიზს შევუდგებოდეთ, აღვნიშნავთ, რომ მსგავსი ჩვევა გავრცელებული იყო ქართლშიც, რომელიც ცნობილი იყო „ბერად დაყენების“ სახელით (ანთელავა, 2017, გვ. 163).

ვ, ბარდაველიძის მიხედვით, როცა ოჯახს შვილიარ უჩნდებოდა, ან არ ჩდებოდა და არა რჩებოდა, ან ავადმყოფობდა, ოჯახის უფროსი კაცი ან ქალი (ან თვით ავადმყოფი) თავის სალოცავს შეუთქვამდა: ოღონდ შვილი გამიჩინე, ან გამიზარდე თუ ავადმყოფი მომირჩინე და ამდენი ხნით „ბერად დაგიყენებო“. რამდენი წლითაც შეუთქვამდნენ, იმდენი წლის განმავლობაში შეთქმულ პირს თმას არ მოპარსავდნენ და უზრდიდნენ, შემდეგ ხატში წაიყვანდნენ საკლავით და სანთელ სამწყალობნოთი და დეკანოზს ან მღვდელს შეაკრეჭინებდნენ ბერად შეყენების თმას. „ბერად შეყენება“ იცოდნენ 10-13 წლის ბავშვისაც და დიდი ვაჟკაცისაც (ბარდაველიძე, 1947, გვ. 5-65; ანთელავა, 2017, გვ. 163).

გამოთქმული მოსაზრების მიხედვით, კურეტად ან ბერად დაყენება წარმოადგენდა შესაწირ წეს -ჩვეულებებს და ინიციალური სიმბოლიკის ნიშნებს ატარებდა. კურატად შეთქმულ ბავშვებს ფაქტობრივად ათანაბრებდნენ სამსხვერპლო ცხოველებთან, რაც გულისხმობდა მსხვერპლშეწირვას. ბავშვი // კურეტი განიხილებოდა მსხვერპლად და მსხვერპლშეწირვის შემდეგ განახლებული, გამოჯანმრთელებული ოჯახს უბრუნდებოდა (აბაკელია, 1997, გვ. 26).

ამრიგად, ზემოთ მოტანილი მასალების ანალიზიდან ნათელია, რომ მიუხედავად დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილებებისა, რაც რიგ შემთხვევაში აძნელებს ზოგიერთი წე-ჩვეულების შინაარსისა და მნიშვნელობის ამოცნობას, მაინც შესაძლებელია „ბერად დაყენების“ რიტუალისათვის თვალის მიდევნება და ეთნოგრაფიულ ტერმინთა მნიშვნელობის დაზუსტება. შვილიანობა-უშვილობის, ჯანმრთელობა-ავადმყოფობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული იყო ვაჟის „ბერად დაყენება“ (ქართლში), „ბერად შეყენება“// „კურეტად დაყენება“ (კახეთში), „ბერად მიზარება“ (აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში). გლოვის აღმნიშვნელად დასტურდებოდა „წლის ბერები“ (თუშეთში). გამოიკვეთა, აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ „ბერად დაყენების“ ტრადიციას ქრისტიანული დატვირთვა აქვს და მისი შესწავლა, ახლებურად გააზრება მნიშვნელოვანია თანამედროვეობასთან მიმართებაში.

გამოყენებული ლიტერატურა

- აბაკელია, ნ. (1997). *სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში*. თბილისი.
- აზიკური, ნ. (2020). საკუთარი სახელი ნასყიდა აღმოსავლეთ საქართველოში. *მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის*. 1 (27), 9-21.
- ანთელავა, ნ. (2017). *კავკასიის ხალხთა მითები და რიტუალი*. თბილისი: უნივერსალი.
- ბარდაველიძე, ვ. (1947). *ეთნოგრაფიული ჩანაწერები მეცნიერის არქივიდან (ქართლი)*. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის არქივი.
- ბარდაველიძე, ვ. (1949). *ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტორიიდან (მრავასულიანობის კონცეფცია. მიმომხილველი. I)*. თბილისი.
- ბარდაველიძე, ვ. (1974). *აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ფშავი. ტომი II*. თბილისი: მეცნიერება.
- ბიწაძე, ს. (2015). *რელიგიური დღესასწაულები ხევში*. თბილისი.
- ერიაშვილი, ჟ. (1972). *ბავშვის „ბერად დაყენების“ წესის შესახებ ქართლში*. თბილისი.
- ერიაშვილი, ჟ. (1982). *უძველესი სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები საქართველოს მთიანეთში*. თბილისი.
- ერიაშვილი, ჟ. (1987). ბერის ინსტიტუტის საკითხისათვის საქართველოში. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. 1, 118-135.
- ერიაშვილი, ჟ. (1995). *ქართველთა ტრადიციული წეს-ჩვეულებები და თანამედროვეობა*. თბილისი
- ითონიშვილი, ვ. (1971). *ხევის ტოპონიმია*. თბილისი.
- ითონიშვილი, ვ. (2015). *მოხვევების ყოფა-ცხოვრება*. თბილისი.
- კობაიძე, ა. (2012). *წერილები ხევიდან*. თბილისი.
- კობერიძე, მ. (2022). ალექსანდრე ხახანაშვილის ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობა. *ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოგრაფია*. VII, 287.
- მაკალათია, ს. (1934). *ხევი*. თბილისი.
- მაჭავარიანი, მ. (1957). ბავშვის მოვლა-აღზრდის წესები მთიულეთში. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*. ტ. XX-XXI, 252-281.
- მესხიშვილი, მ. (2006). *ქართლური ლექსიკონი (მასალები)*. თბილისი: უნივერსალი.
- მინდაძე, ნ. (2013). *ქართველი ხალხის ტრადიციული სამედიცინო კულტურა*. თბილისი.
- ნოღაიძე, ნ. (2007). „სიტყვა სიტყვის მაკინარია“ (ხატოვან სიტყვა-თქმათა ნიმუშები აჭარულ დიალექტში. *აჭარული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა*. IX, 3-40.

- ორბელიანი, ს.-ს. (1991). *ლექსიკონი ქართული*. თბილისი: მერანი.
- ოჩიაური, თ. (1954). *ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ქადაგობის ინსტიტუტი)*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია.
- სურგულაძე, ი. (1989). ერთი საქორწილო წესის მითოსური და სოციალური ბუნებისათვის. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 1*, 40,41.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. (2008). ტ. I. თბილისი.
- ღუდუშაური, ი. (2011). *მოხეურ სიტყვათა ლექსიკონი*. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ა. (1888). *მეზავრის დღიურიდან. ივერია # 181*, გვ. 2-3.
- ჯავახიშვილი, ა. ლლონტი, ლ. (1962). *ურბნისი I, ქვაცხელების (ტელეპია-ქოხის) ნამოსახლარზე 1954-1961 წწ. ჩატარებული გათხრები*. თბილისი.
- ჯავახიშვილი, ი. (1928). *ქართული სამართლის ისტორია. II. ნაკვეთი 2*. ტფილისი: ტფილისის უნივერსიტეტი.
- Март, Н. Я. (1935). *Избранные работы. I*. Ленинград.
- Чугсин, Ф. Г. (1905). *Народныс обычаи ти верования Кахетии*. Тифлис.

REFERENCES

- abak'elia, n. (1997). *simbolo da rit'uali kartul k'ult'urashi [Symbol and ritual in Georgian culture]*. tbilisi.
- azik'uri, n. (2020). sak'utari sakheli nasqida aghmosavlet sakartveloshi [Personal name „Nask'ida in fastern Georgia]. masalebi sakartvelos etnografiisatvis [Materials for ethnography of Georgia]. 1 (27), 9-21.
- antelava, n. (2017). *k'avk'asiis khalkhta mitebi da rit'uali [Myths and rituals of Caucasian peoples]*. tbilisi: universali.
- bardavidze, v. (1947). *etnografiuli chanats'erebi metsnieris arkividan (kartli) [Ethnographic records from the archive of the scientist (Kartli)]*. iv. javakhishvilis sakhelobis ist'oriisa da etnografiis arkivi [Iv. Archive of History and Ethnography named after Javakhishvili]. tbilisi.
- bardavidze, v. (1949). kartveli khalkhis religiuri azrovnebis ist'oriidan (mravasulianobis k'ontseptsia [From the history of the religious thought of the Georgian people (the concept of polytheism)]. mimomkhilveli [Reviewe]. I. tbilisi.
- bardavidze, v. (1974). *aghmosavlet sakartvelos mtianetis t'raditsiuli sazogadoebriv-sak'ult'o dzeglebi.pshavi [Traditional public-cult monuments of the mountains of Eastern Georgia. Pshavi]*. t'omi I I. . tbilisi: metsniereba.

- bits'adze, s. (2015). *religiuri dgheasts'aulebi khevshi* [Religious Holidays in Khevi]. tbilisi.
- eriashvili, zh. (1972). *bavshvis „berad daqenebis“ ts'esis shesakheb kartlshi* [About the rule of "ordaining" a child as a monk in Kartli]. tbilisi.
- eriashvili, zh. (1982). *udzvelesi sotsialur-religiuri inst'it'ut'ebi sakartvelos mtianetshi* [Ancient socio-religious institutions in Mtianeti of Georgia]. tbilisi.
- eriashvili, zh. (1987). *beris inst'it'ut'is sak'itkhisatvis sakartveloshi* [For the question of the Institute of Monks in Georgia]. *sakartvelos ssr metsnierebata ak'ademiis matsne* [Herald of the Academy of Sciences of the USSR of Georgia. History, Archaeology, Ethnology and Art History Series]. 1, 118-135.
- eriashvili, zh. (1995). *kartvelta t'raditsiuli ts'es-chveulebebi da tanamedroveoba* [Georgian traditional customs and modernity]. tbilisi
- itonishvili, v. (1971). *khevis t'op'onimik'a* [Topon of the ravine]. tbilisi.
- itonishvili, v. (2015). *mokheveebis qopa-tskhovreba* [The life of the archers]. tbilisi.
- k'obaidze, a. (2012). *ts'erilebi khevidan* [Letters from the Khevi]. tbilisi.
- k'oberidze, m. (2022). *aleksandre khakhanashvilis etnograpiuli memk'vidreoba* [Ethnographic heritage of Aleksandre Khakhanashvili]. *ist'oria, arkeologia, etnografia* [History, archeology, ethnography]. VII, 287.
- mak'alatia, s. (1934). *khevi* [Khevi]. tbilisi.
- mach'avariani, m. (1957). *bavshvis movla-aghzrdis ts'esebi mtiuletshi* [Child care rules in Mthiulet]. *sakartvelos sakhelmts'ipo muzeumis moambe* [Reporter of the State Museum of Georgia]. ტ'. XX-XXI., 252-281.
- meskhishvili, m. (2006). *kartluri leksik'oni (masalebi)* [Georgian dictionary (materials)]. tbilisi: universali.
- mindadze, n. (2013). *kartveli khalkhis t'raditsiuli sameditsino k'ult'ura* [Traditional medical culture of the Georgian people]. tbilisi.
- noghaideli, n. (2007). „*sit'qva sit'qvis mak'inaria*“ (khat'ovan sit'qva-tkmata nimushebi ach'arul dialekt'shi)[*Samples of pictorial words and phrases in the Adjara dialect*]. *ach'aruli dialekt'is dargobrivi leksik'a*[Branch poem of Adjarian dialect]. IX., 3-40.
- orbekiani, s.-s. (1991). *leksik'oni kartuli* [Georgian dictionary]. tbilisi: merani.
- ochiauri, t. (1954). *kartvelta udzvelesi sarts'munoebis ist'oriidan (kadagobis inst'it'ut'i)* [From the history of the ancient beliefs of Georgians (Preaching Institute)]. tbilisi: sakartvelos ssr metsnierebata ak'ademia.
- surguladze, i. (1989). *erti sakorts'ilo ts'esis mitosuri da sotsialuri bunebisatvis* [One for the mythical and social nature of the wedding rule]. *sakartvelos ssr metsnierebata ak'ademiis matsne. ist'oriis, arkeologiis, etnologiisa da khelovnebis ist'oriis seria* Herald of the Academy of

- Sciences of the USSR of Georgia. History, Archaeology, Ethnology and Art History Series*. 1, 40,41.
- kartuli enis ganmart'ebiti leksik'oni. (2008). [*Explanatory dictionary of the Georgian language*]. t'. I. tbilisi.
- ghudushauri, i. (2011). *mokheur sit'qvata leksik'oni* [*Dictionary of Mokherian words*]. tbilisi.
- khakhanashvili, a. (1888). mgzavris dghiuridam *mgzavris dghiuridam* [*From the passenger diary*]. *iveria* [*Iveria*]. # 181, pp. 2-3.
- javakhishvili, a. ghlont'i, l. (1962). *urnisi I, kvatskhelebis (t'elep'ia-kokhis) namosakhlarze 1954-1961 ts'ts'. chat'arebuli gatkhrebi* [*Urbnisi I, on the settlement of Kvatskheli (Telepia-hut) 1954-1961. Excavations conducted*]. tbilisi.
- javakhishvili, i. (1928). *kartuli samartlis ist'oria* [*History of Georgian law*]. II. nak'veti 2. t'pilisi: t'pilis universit'et'i.
- Marr, N. Ja. (1935). *Izbrannye raboty* [*Selected works*]. I. Leningrad.
- Chugins, F, G. (1905). *Narodnys obychai ti verovanija Kahetii* [*Folk customs and beliefs of Kakheti*]. Tiflis.